

8

सहृदयस्य अवधारणा

टिप्पणी

पूर्वपाठे भवन्तः रसस्य स्वरूपं तस्य निष्पत्तेः (निष्कासनस्य) प्रक्रियां च परिचिताः अभवन् । अस्मिन् पाठे वयं द्रष्टुं प्रयतेम यत् कः रसं अनुभवति तथा च नाटकं पश्यन्तः सर्वे जनाः रसं किमर्थं न अनुभवन्ति? भवता अवश्यमेव अनुभवितं यत् नाटकं वा चलचित्रं वा दृष्ट्वा केचन जनाः तस्मिन् एतावन्तः मग्नाः भवन्ति यत् ते स्वपरिस्थितौ ध्यानं न ददति, केचन जनाः तु परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति ये नाटकस्य परिस्थितिभिः पात्रैः च सह भावगहनतास्तरं यावत् सम्बद्धाः भवन्ति, तस्मिन् निमग्नाः भवन्ति, तेषां कस्यापि प्रकारस्य आन्तरिकं अदृश्यशक्तिः स्वीकारणीया भवति या प्रेक्षकवर्गे द्वितीये नास्ति सा शक्तिः 'सरिदायत' इति उच्यते। अनेन युक्ताः जनाः 'सहृदय' इति उच्यन्ते।

काव्यप्रसङ्गे कविः 'सहृदय' इत्यपि कथ्यते, यतो हि लोकवस्तूनाम् आत्मनः लीनः कृत्वा तानि स्वकाव्यलोके आनयति। अस्मिन् पाठे सहृदयतस्य रसानुभवस्य सम्बन्धे व्याख्याता अस्ति।

शिक्षणपरिणाम

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः-

- सहृदय का सामान्य परिचय जानना।
- सहृदयत्वस्य क्षमताम् अवगच्छन्तु;
- रसस्य सहृदयस्य च सम्बन्धं स्थापयति; तथा
- रसानुभूति मे सहृदय एवं साधरनिकरण की भूमिका समझें।

टिप्पणी

8.1 सहृदयस्य स्वरूपम्

यः व्यक्तिः पठित्वा, काव्यं श्रुत्वा, नाटकं दृष्ट्वा वा सुखं अनुभवति सः सहृदायः इति उच्यते। 'सहृदय' इत्यस्य शाब्दिकार्थः - 'समहृदयः' इति। सुखदुःखादिपरिस्थितिषु येषां समानानुभवः भवति ते सहृदयाः। काव्य-नाटकस्य आनन्दं लभन्ते सति प्रेक्षकाणां (दर्शकानां) अनुभवः नटस्य कविस्य च अनुभवः सदृशः भवति। अतः काव्यश्रोतॄणां नाटकदर्शकानां च अनुभवस्य कविनटस्य च सदृशत्वात् सहृदय इत्युच्यते।

काव्यनाटकादिभ्यः सुखं प्राप्तुं सामर्थ्यं यस्य सः सहृदयः।

बाह्यलोकस्य प्राणिनां कर्माणि भावनाश्च कविः स्वस्य काव्यजगति आनयति। सः तान् स्वसृष्टौ समावेशयितुं न शक्नोति यावत् सः सुखदुःखादिसदृशाः भावाः न अनुभवति। एवं प्रकारेण कविस्य संवेदनशीलता जगतः प्राणिनां संवेदनशीलतायाः सदृशी भवति तथा च सः सहृदयः अपि भवति।

मूलनटस्य भावः काव्यनाटकद्वारा एव हृदयं प्राप्नोति। अतः यावत् सहृदयः कविस्य भावानाम् अनुभवं न करोति तावत् सः भावस्य अनुभूतिम् कर्तुं न शक्नोति। भावनास्तरस्य कविः मूलनटसदृशः भवति तथा च यदि कविस्य समानभावनाः अनुभवन्ति तर्हि सः सहृदयः इति उच्यते।

सहृदयस्य पर्यायाः बहवः शब्दाः सन्ति। यथा ख रसिका, प्रेक्षक, सुमनः, समानः, समाजिका, प्रमाता इत्यादयः एतेषु सहृदयश्च इति शब्दः सर्वाधिकप्रसिद्धः। यस्य मनः दर्पणवत् शुद्धं लौकिकराग-द्वेष-काम-क्रोध-सक्ति-आदिभिः अविक्षिप्तं, ये असङ्ग-द्वेष-प्रभावे न सन्ति, येषां कृते काव्य-नाट्य-निरूपित-भावनाः सहजतया सामान्यीकृताः सन्ति . एतानि रसिकं रमन्ते यतः ते रसिका इति उच्यन्ते।

नाटकं समूहे अवलोकितं भवति। यः प्रेक्षकः समूहशिष्टाचारम् अनुसरति सः सामाजिकः (समाजिका) इति उच्यते ।

सहृदयशब्दस्य आनन्दवर्धनस्य अभिनवगुप्तस्य च बहुप्रयोगः अस्ति।

भारतमुनिना नाटकस्य सन्दर्भे शुसुमनाः प्रेक्षकश्च इति शब्दयोः प्रयोगः कृतः अस्ति।

'प्रेक्ष' इति दृग्काव्यस्य अपि संज्ञा। यः स्वव्यक्तित्वं विस्मृत्य पूर्णसमाहितेन नाटकं पश्यति सः प्रेक्षकः (प्रेक्षकः) उच्यते। काव्य-नाट्य-व्यञ्जनानि केवलं स्वस्थेन शुद्धेन मनसा एव स्वीक्रियन्ते, अतः रसज्ञः सुमनाः अपि उच्यन्ते। विभावादिद्वारा स्थायिभावनासाक्षात्कारेण सहृदयः प्रमाता इत्यपि कथ्यते।

नाट्यशास्त्रे सहृदयस्य स्थाने "सुमनाः प्रेक्षकश्च" इति शब्दः प्रयुक्तः, यस्य अर्थः ख सुन्दरचित्तः प्रेक्षकः। भरतः स्पष्टं करोति यत् यदा विभव-अनुभव-व्याभिचारी-भावेन स्थायि-भावना बलवती

भूत्वा रस-रूपं प्राप्नोति तदा सुन्दरचित्तः (सुमनाः) प्रेक्षकः मिश्रणेन पक्वं भोजनं खादन् सुन्दरः पुरुषः इव तस्य आनन्दं लभते अनेकाः व्यञ्जनानि। सहृदयः पुरुषः रसं रमते सुखी भवति।

अत्र सुन्दरं मनः (सुमनाः) इत्यर्थः ख स्वस्थं मनः। यथा ज्वरपीडितस्य कियत् अपि स्वादिष्टं भोजनं सेवितं भवति तथापि तत् रोचकं न मन्यते। तथा च यदि प्रेक्षकस्य मनः मामत्व-परत्व-सक्ति-द्वेष-आदिभिः तुच्छ-लौकिक-भावनाभिः पूरितं भवति, तर्हि तस्य कृते कियत् अपि रोचकं नाटकं दर्शितं चेत्, सः रसस्य अनुभवं कर्तुं न शक्नोति। रसानुभूतिः स्वस्थेन शुद्धेन मनसा एव सम्भवति।

टिप्पणी

8.2 सहृदयत्वे सामर्थ्यम्

सहृदय एव रसस्य अनुभवं कर्तुं शक्नोति। सहृदायतं विना रोमान्टिकता न सम्भवति। अभिनवगुप्तस्य मतेन सहृदयस्य निम्नलिखितयोग्यता आवश्यकी भवति।

मनसः स्पष्टता (चित्तविषादता)- मनसः स्पष्टता हृदयशुद्धि इत्यर्थः। आसक्ति-द्वेष-काम-क्रोध-आदि भावाः मनः अशुद्धं कुर्वन्ति। सामीप्यस्य वा स्नेहस्य वा भावः आसक्तिं जनयति तथा च परायापनस्य वा परायापनस्य वा भावः द्वेषं जनयति। आसक्तिः द्वेषश्च मनसः मलम् च सहृदया भवितुं मनसः एतेभ्यः मुक्तं भवितुं आवश्यकम्। कविना वर्णिताः भावाः स्वच्छदर्पणवत् मनसि प्रतिबिम्बिताः भवन्ति, यथा स्वच्छदर्पणे मुखप्रतिबिम्बं दृश्यते।

नाट्यवातावरणं, गीतानि, वाद्ययन्त्राणि, अभिनयसामग्री इत्यादयः केवलं तेषां जनानां कृते एव हृदयं शुद्धं कुर्वन्ति येषां स्वभावतः उन्नतं मनः भवति। मनःशुद्धिं विना व्यक्तित्वस्य कामुकता व्यसनं जनयति, व्यक्तिं च अवतारयति। मनःशुद्ध्यात् एतादृशाः जनाः लौकिकदुष्टानां प्रभावे न पतन्ति।

आत्मसंवाद (स्वहृदय संवाद भजकता)ख आत्मकरुणा कृते प्रेक्षकस्य स्वहृदयस्य अन्तः संवादस्य क्षमता आवश्यकी भवति। हृदयसंवादस्य अर्थः अस्ति यत् एकेन यत् ज्ञातं तत् परः अपि तथैव अनुभवति। हृदय-हृदय-सञ्चारद्वारा द्वयोः जनानां भिन्न-भिन्न-व्यक्तित्वेऽपि भावाः समानाः भवन्ति। समाजिकत्वात् कविः सहृदयेन सह तादात्म्यं करोति। कविस्य सहृदयस्य च भावाः समानाः भवन्ति।

वर्णनीयवस्तुनि निमग्नता क्षमता - वर्णनीयवस्तुनि निमग्नतायाः सामर्थ्यम् अपि सहृदयस्य कृते अत्यावश्यकम्। हृदयं कविना वर्णितस्य विषयस्य वर्णने एतावत् मग्नं भवति यत् तस्य अन्यस्य किमपि ज्ञानं नास्ति। एषा अवस्था नाट्यविषयेण सह अवशोषणपरिचयः अपि कथ्यते। अवशोषणपरिचयावस्थायां कविभावस्य सहृदयस्य भावस्य च भेदः अन्तर्धानं भवति, उभयोः अनुभवः च समानः भवति। ममत्व-परत्वस्य वा स्वकीय-परकियाय सम्बद्धानां भावनानां संकीर्णाः सीमाः मनसि एव समाप्ताः भवन्ति। यथा मृदुहृदयः कस्यचित् दुःखं दुःखं च दृष्ट्वा कम्पते। तस्य सर्वं चौतन्यं पीडितं प्रविष्टमिव दृश्यते। तथैव करुणदर्शकस्य (सहृद्य प्रेक्षकस्य)

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

स्थितिः भवेत्। अनेन सामर्थ्येन सहृदयः काव्य-नाट्य-चरित्रस्य सुख-दुःखं मनसि कोमल-मनसा अनुभूयते।

नाट्यशास्त्रे भारतः 'पर्यवेक्षकस्य (प्रेक्षक)' महत्त्वं व्याख्यायते यत् - ष्यः सन्तोषस्य अधिनियमं दृष्ट्वा तृप्तिं अनुभवति, सः शोकेन शोकेन, क्रोधेन क्रोधेन, भयेन भयेन च अनुभवति, नाटके प्रदर्शनं दृष्ट्वा। महान् प्रेक्षकः (प्रेक्षकः) मन्तव्यः। 'एषः एव अनुभवः तन्मयभवः परिचयः वा।' अतः स्पष्टं भवति यत् येषां प्रेक्षकाणां सद्भावना (सहृदयता) सन्ति ते एव नाटकादिभ्यः सुखम् अनुभवितुं शक्नुवन्ति।

सहृदयत्वसामर्थ्यं विचार्य इदमपि ज्ञातव्यं यत् काव्यपाठकस्य नाटकदर्शकस्य वा सहृदयत्वसामर्थ्यं कथं भवति?

अस्मिन् विषये आचार्याणां मतं यत् पूर्वोक्तं सहृदायतस्य सामर्थ्यं दिनद्वयेन वा न आगच्छति। एतदर्थं काव्यस्य दीर्घकालं निरन्तरम् अभ्यासः आवश्यकः। यदा काव्यनाटकयोः पठनं दर्शनं च चिरकालं यावत् चलति तदा पाठकस्य श्रोतुः दर्शकस्य वा हृदये तादृशी सामर्थ्यं या सहृदायत इति उच्यते। अस्य आधारेण सः नाटकीयकथापात्रेषु लीनः भूत्वा हृदयात् संवादं करोति।

अभ्यासेन सह जन्मतः जन्मपर्यन्तं गुणः अपि आवश्यकः। गुणानां स्थाने पापदोषाणां प्रचुरतायां 'सहृदायत' इति भावः न उत्पद्येत। यदि एषा प्रतिभा कविनि वसति तर्हि तं उच्चस्तरीयं कविं करोति तथा यदि श्रोत्रे वा प्रेक्षके वा निवसति तर्हि काव्यनाट्ययोः सहृदयस्य पारखीं करोति। अनेन श्रोतुः काव्यपाठं श्रोतुं क्षमता विकसिता भवति, प्रेक्षके मञ्चितेषु भावेषु प्रवेशस्य क्षमता च भवति। सहृदयः स्वप्रतिभाशक्त्या काव्यस्य अर्थं तादृशं अवगच्छति यत् कविस्य सम्पूर्णं चित्रं प्रत्यक्षतया तस्य दृष्टेः पुरतः वर्तते इति भावः।

यद्यपि जगति जनाः अन्येषां विचाराणां भावानाञ्च विषये तेषां कर्माणि व्यञ्जनानि च दृष्ट्वा तान् न कथयित्वा ज्ञायन्ते, परन्तु व्यक्तिः तेषां तादात्म्यं कर्तुं न समर्थः भवति। नाटकद्वारा व्यक्ता प्रेक्षकाणां मानसिकवृत्तिः प्रतीतिसंकीर्णसीमाभिः सीमितः नास्ति। "एषा तव भावना" "एषा मम भावना" इत्यादिः क्षुद्रः स्वार्थः नास्ति। सहृदयस्य व्यक्तिगतसीमाः तस्मिन् समये शिथिला भवन्ति। मनः भावेषु पूर्णतया लीनः भवति, अत्यन्तं शान्तिं च अनुभवति। नाटकस्य दृष्ट्या रसानाव्यापार इत्युच्यते। तस्मिन् समये दर्शकः साधारणं मानसिकतां गृह्णाति। तेन सहृदायत इति रसानुभवस्य मानदण्ड इति वक्तुं शक्यते। यस्य सहृदायतं नास्ति तस्य रसानुभवं न समर्थः।

एवं प्रकारेण प्रत्येकः व्यक्तिः पाठकः भवितुम् अर्हति परन्तु सहृदयः न भवितुम् अर्हति। लौकिकविषयाणां प्रेक्षकश्रोतॄणां विपरीतम् सहृदयपुरुषः परिष्कृतरसयुक्तः व्यक्तिः भवति, यस्य उज्वलत्वात्, कल्पनाशीलत्वेन, कोमलहृदयत्वेन च नाटकीयविषयाणां ग्रहणक्षमता भवति

पाठगत-प्रश्नाः 8.1

1. सहृदयस्य कः अर्थः ?
2. सहृदायत इति किम् अभिप्रेतम्?
3. कविः कथं सहृदयः अस्ति?
4. सर्वे सहृदयः सन्ति वा ?
5. सहृदयस्य कः लक्षणः सामान्यपाठकवर्गात् भिन्नं करोति?
6. सहृदयताभावे भोगः सम्भवति वा ?
7. सहृदयस्य पर्यायः कः शब्दः सर्वाधिकं उपयुक्तः इति भवन्तः मन्यन्ते?
8. सहृदायतस्य मापदण्डस्य विश्लेषणं कृत्वा स्वयमेव उपयुक्तं संज्ञां ददातु।
9. सहृदयत्वसामर्थ्येन किं ज्ञायते ?
10. मनसः स्पष्टतायाः कः अर्थः ?
11. हृदयसंवादः किम् ?
12. सर्वेषां हृदयसंवादः भवति वा ?
13. एकाग्रतायाः क्षमता व्याख्यातव्यम्।
14. परिचयस्य अवशोषणस्य च कः सम्बन्धः ?
15. नाटकस्य सम्बन्धे प्रेक्षकः किम् ?

8.3 रसस्य सहृदयस्य च सम्बन्धः

इदानीं यावत् भवन्तः नाटकस्य महत्त्वपूर्णतत्त्वैः, रसस्य, सहृदयस्य, सामान्यीकरणस्य च (साधारणीकरणस्य) अवधारणायाः परिचिताः अभवन् ।

पूर्वपाठे अस्माभिः ज्ञातं यत् रसः स्थायी भावनानां, विभवस्य, अनुभवस्य, व्याभिचारी भावनानां च मिश्रप्रक्रिया अस्ति। नाटा (अभिनेता) एतानि मञ्चे स्वस्य कुशलेन अभिनयद्वारा प्रदर्शयति, येन सहृदयस्य आनन्दः भवति । अयं रसः रसः । एषा प्रक्रिया स्वादिष्टव्यञ्जनानां अनुभवसदृशी भवति । यथा - कुशलः पाककर्ता धान्यशाकादिभ्यः मसाला, लवणं, शर्करा, असफेतिदा, दधि

टिप्पणी

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

इत्यादीनि विविधानि सामग्रीनि मिश्रयित्वा स्वादिष्टानि व्यञ्जनानि सज्जीकरोति तथा च भोजनार्थी तस्य अम्ल-मधुर-कटु-रसानाम् अनुभवं कृत्वा आनन्दं लभते। नता कुशलः पाककर्ता इव अस्ति। स्थायिभावनाः शाकभोजनादिवत् विभवादीनि मसालादीनि भवन्ति ये अन्नं परिष्कृतयन्ति। सहृदयः भक्षक इव शृङ्गारः मधुर-कटु-आदी-रसाः इव। काव्यस्य आस्वादनस्य आनन्दः तेषां रसस्य आनन्दस्य समः।

अनुभवस्य आनन्दं प्राप्तुं नाटके कलात्मकता, प्रेक्षकाणां मध्ये परोपकारः च आवश्यकः। नाटकस्य कलात्मकतां, सौन्दर्यं च विना प्रेक्षकाः तस्मिन् उन्मुखतां प्राप्तुं न शक्यन्ति। यदि दर्शकः सहृदयः न भवति तर्हि तस्मै कियत् अपि कलात्मकं नाटकं दर्शितं भवतु, सः तथा सह तादात्म्यं कर्तुं न शक्नोति। अतः रसानुभूतेः एतौ महत्त्वपूर्णौ बिन्दौ स्तः।

रससूत्रस्य व्याख्याकारैः सह रसनिषपतिस्य अर्थस्य स्पष्टीकरणेन सह, विभव-अनुभव-सञ्चरी-भावैः सह स्थायि-भावना-सम्बन्धः च रसस्य कः अनुभवः इति प्रश्नस्य उत्तरं अन्वेष्टुं प्रयत्नः कृतः?

सामान्यतः नाटकस्य सम्बन्धः त्रयाणां व्यक्तिनाम् अस्ति ख अनुकर्यः, अनुकर्तः, सहृदयः च।

अनुकर्य - कविः येषां लोकपात्राणां वर्णनं करोति ते 'अनुकर्य' इति उच्यन्ते। यथा ख रामायणस्य रामः, अभिज्ञानशकुन्तलस्य दुष्यन्तः, शकुन्तला, कण्वा इत्यादयः पात्राणि सन्ति, एतेषां नाटेन (।बजवत) अनुकरणं कर्तुं समर्थत्वात् अनुकर्य इति उच्यते।

अनुकर्तः (अनुकरणकर्ता) - नाटकस्य प्रदर्शनकाले वास्तविकदुष्यन्तः, शकुन्तला, कण्वा इत्यादयः मञ्चे न वर्तन्ते, परन्तु तेषां वेषभूषां व्यञ्जनानां च अनुकरणं कुर्वन् अभिनेता मञ्चे उपस्थितः भवति। आदिपात्रत्वेन अभिनयेन नटः अनुकर्तः (अनुकरणकः) इति उच्यते।

सहृदया - नाट्यगृहे उपस्थिताः सहृदयदर्शकाः एव अनुकरणकर्तुः प्रदर्शनं पश्यन्तः रसस्य अनुभवं कुर्वन्ति। अतः रसानुभवः सहृदयप्रेक्षकस्य सम्बन्धी भवति। कविः तस्य कृते नाटकं रचयति, नटः च तस्य प्रीतिं कर्तुं नाटकं मञ्चयति।

रसस्य आधारः स्थायी भावः स्थायी भावना च सहृदयस्य हृदये वासनारूपेण (कामस्य) सदा विद्यते। केवलं स्थायी भावः एव रसरूपेण परिणमति। यस्यावस्था सहृदयस्य हृदयं, एवं सहृदयसन्निधौ रसः भविष्यति सहृदयस्याभावे च रसोऽपि न भविष्यति। एवं प्रकारेण रसस्य सहृदयस्य च अनिर्वचनीयः अभिन्नः च सम्बन्धः अस्ति। सहृदायतस्याभावे रसः कदापि न सम्भवति, रसस्याभावे च कदापि सहृदयता न सम्भवति।

पाठगत-प्रश्नाः 8.2

1. रसस्य सहृदयस्य च सम्बन्धेन किं ज्ञायते ?
2. रसस्याभावे सहृदयसंकल्पना न सम्भवति इति सिद्धयतु?
3. अनुकर्य-अनुकर्त-सहृदययोः परस्परं भेदं सिद्धं कुरुत।
4. सहृदयस्य रससम्बन्धस्य च चर्चा कस्मिन् तथ्ये भवतः मनः केन्द्रीक्रियते इति विचारयतु।

टिप्पणी

8.4 सहृद्यं सामान्यीकरणं च (साधारनिकरणम्)

पूर्वं चर्चाकृतसामान्यीकरणप्रक्रिया साहृदयेन सह साक्षात् सम्बद्धा अस्ति तथा च रसस्य सहृदयेन एव सम्बन्धः इति अपि स्पष्टं जातम्, न तु अनुकार्यानुकर्तेन सह। सहृदयजनाः नाटक-काव्य-आदीनां आनन्दं प्राप्य आनन्दयन्ति नाट्य-आदि-दर्शनं कृत्वा काव्य-श्रवणानन्तरं यदा विभवादि-सहृदययोः एव व्यक्तिगत-सीमाः निवृत्ताः भवन्ति, तदा तस्य मनसि स्वभावाः उत्पद्यन्ते, यस्य अनुभवं कृत्वा सः आनन्दं अनुभवति। अवशोषणस्य एषा अवस्था, विना, येन सुखानुभवः न सम्भवति।

अत्र विचारणीयं ख कथं एतत् अवशोषणं सम्भवति ? मञ्चे नाटा-नाटी इत्यादयः राम-सीता, शिव-पार्वती इत्यादिरूपेण दृश्यन्ते, रामेन सीतां प्रति प्रदर्शितान् प्रेमपूर्णान् दृश्यान् दृष्ट्वा दर्शकः शृंगाररूपेण आनन्दं कथं अनुभवितुं शक्नोति? जगति राम-सीता इत्यादयः प्रेक्षकैः आदरिताः भवन्ति, तेषां प्रति आदरभावना नाटकस्य प्रेक्षकेषु प्रेम (रति) कथं उत्तेजितुं शक्नोति?

सर्वप्रथमं भट्टनायकः सरलीकरणेन (साधारनिकरणेन) एतस्य प्रश्नस्य समाधानं कृत्वा रसस्य सहृदयस्य च सम्बन्धं व्याख्यातुं प्रयतितवान्, यत् आचार्य अभिनवगुप्तेन अपि केनचित् परिष्कारेण स्वीकृतम्।

रसस्य सहृदयस्य च सम्बन्धः भट्टलोल्लतस्य उत्पत्तिवादे (उत्पत्तिवादः) स्पष्टतया व्याख्यातुं न शक्यते स्म । अस्मिन् मते मुख्यतया रसस्य उत्पत्तिः अनुकर्य अर्थात् वास्तविकराम-सीतायां मन्यते, परन्तु प्रेक्षकाः नटं रमादी इति मन्यन्ते, अतः सः मन्यते यत् नाते रामरूपेण रसः अस्ति इति।

शङ्कुस्य मतं अनुमितिवदम्। ते रसस्य अनुमितिं स्वीकुर्वन्ति। अभिनेतुः अभिनये वस्तुतः किमपि रसः नास्ति, परन्तु प्रेक्षकाः तस्य स्वाभाविकं अभिनयकौशलेन एतावन्तः प्रभाविताः भवन्ति यत् तस्य किमपि रसस्य अभावः अपि तस्य क्रियाः दृष्ट्वा तस्य क्रियायाः अनुमानं कुर्वन्ति यथा प्रेक्षकः क्वचित् धूमं दृष्ट्वा तत्र वह्निस्निध्यमनुमानयति। तथैव प्रेक्षकाः अपि तेषां गतिं पश्यन् नट-नातिषु रसम् अनुमानयन्ति ।

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

उत्पत्तिवादे (उत्पत्तिः) बृहत्तमा समस्या आसीत् यत् यदा नाटकं वाद्यते स्म तदा वास्तविकः रामः सीता च उपस्थितौ न भवितुमर्हति स्म, तर्हि नाट्यरसस्य तेषां सह कथं सम्बन्धः भवितुम् अर्हति स्म?

किञ्चित्पर्यन्तं अनुमितिवादे अनुकर्यगतरसस्य समस्यायाः समाधानस्य प्रयासः कृतः । अत्र रमादीयां रसः इति मन्तव्यस्य स्थाने नट-नातिषु प्रेक्षकैः कृतः अनुमानः रसः इति मन्यते स्म । अस्मिन् सिद्धान्ते अपि समस्या अवशिष्टा आसीत् यत् प्रेक्षकाः अन्यस्य भावानाम् अनुमानं कृत्वा किमर्थं आनन्दं प्राप्नुयुः ? जनव्यवहारे दृश्यते यत् परेषां भावानाम् दर्शनेन अनुमानेन वा लज्जा, द्वेषः, क्रोधः इत्यादयः आनयन्ति किन्तु रसः न।

एतस्याः समस्यायाः समाधानं कुर्वन् भट्टनायकः व्याख्यातुं प्रयतितवान् यत् नाटकस्य प्रदर्शनकाले रसस्य अस्तित्वं नास्ति इति कारणतः अनुकरणे रसस्य उत्पत्तिः न भवितुम् अर्हति । अनुकर्तगत रसः अपि अनुमानितुं न शक्यते यतः तत्र रसः वस्तुतः नास्ति । अभ्यासितकौशलेन तान् यथार्थरूपेण दृश्यन्ते इति प्रकारेण प्रस्तुतं करोति। यदि कर्मणि रसः अस्ति इति कल्प्यते चेदपि तदा नाता अभिनयकाले रसानुभवं प्रारभते तर्हि अभिनयं कर्तुं न शक्नुयात् इति समस्या उत्पद्यते।

भट्टनायकः सामान्यीकरणस्य (साधारणिकरणस्य) अवधारणायाः माध्यमेन एतस्याः समस्यायाः समाधानं कृतवान् । सामान्यीकरणप्रक्रियायाः माध्यमेन एतत् व्याख्यातुं प्रयत्नः कृतः यत् नाटकं पश्यन् सर्वप्रथमं राम-सीता इत्यादयः स्वविशेषरूपेण प्रकटयन्ते, परन्तु परे क्षणे नाटकस्य कलात्मकतायाः, संगीतस्य इत्यादीनां कारणात्, प्रेक्षकाः रमादी इत्यस्य व्यक्तिगतपरिचयं विस्मर्तुं आरभन्ते। राम सीता इत्यादयः तेषां साधारणबालकबालिका इव दृश्यन्ते। यदा सर्वेषां विशेषभावनाः समाप्ताः भवन्ति तदा दर्शकस्य शुद्धहृदये तस्य स्वभावाः जागर्यन्ते, सः अपि तथैव आनन्दं ग्रहीतुं आरभते। एषा स्थितिः भट्टनायकानुसारेण रसस्य भुक्तिः कथ्यते।

एतस्याः प्रक्रियायाः व्याख्यानार्थं सः केचन तान्त्रिकपदानि प्रयुक्तवान् । यथा - प्रथमवारं नाटकं दृष्ट्वा रमादिविशेषरूपं यया माध्यमेन प्रादुर्भवति सः अभिधा व्यापरः इति कथ्यते । येन माध्यमेन रामादी सामान्यीकरणं भवति सः भोजकत्वव्यापरः इति कथ्यते । सत्त्वस्य उद्दीपनेन यया आन्तरिकभावनाः स्वीक्रियन्ते, सा भवकत्वव्यापरः इति कथ्यते । सत्त्वगुणस्य प्रकटीकरणं मनसि शुद्धिं संप्रेषयति। एवं अभिधासहितं भावकत्वं भोजकत्वव्यापारं च रसानुभवप्रक्रियायां वर्तते।

इदानीं पुनः प्रश्नः उत्पद्यते यत् सामान्यीकरणं किम्? तत्र त्रीणि सम्भाव्य उत्तराणि अत्र सन्ति-

1. सामान्यीकरणं विभवानुभवसंचारीभावानां भवति।
2. सामान्यीकरणमपि विभवादिभिः सह स्थायिव्यञ्जनैः सह भवति।
3. सामान्यीकरणं सर्वेषां कृते भवति, विभवः, स्थायी भावनाः सहृदयः च।

टिप्पणी

भट्टनायकः प्रथमं बिन्दुं स्वीकुर्वति। तस्य मते सामान्यीकरणप्रक्रियायां विभव-अनुभव-संचारी-भावानां विशेषता नष्टा भवति, ते च सामान्यं प्रकटितुं आरभन्ते अर्थात् राम-सीता इत्यादयः व्यक्तिरूपेण न दृश्यन्ते अपितु सामान्यनायिका-नायिकारूपेण दृश्यन्ते, यस्मात् कारणात् प्रत्येकं प्रेक्षकः तेषु लीनः भवति। मञ्चे पात्रस्य भावः प्रेक्षकाणां भावः भवति । काव्ये नाटके च रमादी भावनाः प्रथमतया दृश्यन्ते । तदनन्तरं भवकत्वव्यापरं कथयन्ति विशेषा प्रक्रिया विभवादिसामान्यीकरणं स्थायिव्यञ्जनानि च जनयति।

सामान्यीकरणात् पूर्वं प्रेक्षकाः सीता, राम, दुष्यन्त, शकुन्तला इत्यादीन् विशेषव्यक्तित्वेन स्वीकुर्वन्ति, परन्तु सीता, राम इत्यादीनां विशेषता अन्तर्धानं भवति, ते साधारणाः दृश्यन्ते इति आरभन्ते। आचार्य भट्टनायकः विभवादिसामान्यीकरणं सामान्यीकरणं मन्यते इति स्पष्टम् । अलम्भन, उद्दीपन, अनुभव, संचारी भावनाः सर्वे विभव इत्यादि के अन्तर्गतं आगच्छन्ति।

आचार्य अभिनवगुप्तस्य मतेन सहृदयस्य सामान्यीकरणस्य च सम्बन्धः (साधारणिकरणम्)

आचार्य अभिनवगुप्तः भट्टनायकस्य भावकत्व-भोजकत्व-ग्रन्थान् प्रामाणिकं न मन्यते स्म । अपितु अभिव्यक्तिव्याञ्जनद्वारा रसव्यञ्जना ज्ञायते। सामान्यीकरणप्रक्रियायां न केवलं व्यवहारः अपितु स्थायिभावनाः सहृदयश्च सामान्यीकृताः इति ते मन्यन्ते । विभवादिः स्थायिभावनाहेतुत्वात् अतः तेषां सरलीकरणे स्थायिभावना अपि सरलतां प्राप्नोति ।

सामान्यीकरणप्रक्रियायां सहृदयस्य स्थितिं वर्णयन् अभिनवः कथयति यत् एकदा सामान्यीकरणं कृत्वा विभवदी कालान्तरस्य सीमातः परं गच्छति। प्रेमादीनि स्थायिभावनानि ये विभावादिना पोषितानि सन्ति ते अपि ममत्वपरत्वात् तटस्थभावनाभ्यां परं गच्छन्ति। अर्थात् सीतां प्रति दर्शितं रामस्य प्रेम मम, तस्य शत्रुस्य वा उदासीनस्य वा; न च एषः सम्बन्धः स्वीक्रियते न च मम, शत्रुस्य वा उदासीनस्य वा, अयं सम्बन्धः अपि न निराकृतः। एषः चरणः सामान्यीकरणम् अस्ति। अस्मिन् अवस्थायां भावः अनुभूयते, किन्तु कस्य सम्बन्धः इति भावः नास्ति । आचार्य अभिनवगुप्तस्य मते सामान्यीकरणस्य द्वौ स्तरौ-

- i) प्रथमे स्तरे विभवदीया व्यतिविश्या सह सम्बन्धः नष्टः भवति।
- ii) द्वितीयस्तरस्य सामाजिके स्वस्य व्यक्तित्वस्य भावः अपि अन्तर्धानं भवति।

एवं प्रकारेण नानापक्षैः सह स्थायिभावनाः अपि सामान्यीकृताः भवन्ति, तत्सहसामाजिक-अनुभवः अपि सामान्यीकृतः भवति । यस्मात् कारणात् सहृदयः परपुरुषं प्रति ममत्व-परत्वभावनातः विरक्तः भवति।

यदा सामान्यीकरणं भवति तदा एव सहृदयस्य हृदये रसः व्यज्यते। प्रेमादयः स्थायिभावनाः सहृदयस्य मनसि सूक्ष्मकामरूपेण पूर्वमेव वर्तन्ते। सामान्यीकृते युवकाः युवकाः च अलौकिकक्षमता, अनुभवाः, संचारकर्तृणां च रूपं गृह्णन्ति न तु रति इत्यादीनां भावनानां कारणत्वेन अपितु रति

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

इत्यादीनां भावनानां, अनुभवानां, भावानाम् संचरणस्य क्षमतां निर्माय एतेषां भावनानां माध्यमेन एव, अनुभवान् संचरणं च यत् रमादीयाः क्रियाः काव्ये नाटके च सामान्यीकृताः भवन्ति। अस्मिन् अवस्थायां सहृदयः स्वस्य व्यक्तिगतसीमायाः परं अत्यन्तं भावुकः भवति तथा च तस्य अनुभविताः प्रेमादिभावाः अपि सामान्याः दृश्यन्ते । सहृदयाः सर्वे तान् भावान् समानरूपेण रमन्ते।

एषः आनन्दः केवलं ब्रह्मानन्दसदृशस्य कस्यचित् अद्वितीयस्य आनन्दस्य अनुभवः एव, यस्य अभिव्यक्तिं कर्तुं कोऽपि शब्दः समर्थः नास्ति, केवलं अनुभवः एव विद्यते। एषा भावना रसः ।

पश्चात् विश्वनाथः अभिनवगुप्तस्य रासानुभवे सामान्यीकरणस्य विश्वासस्य अनुसरणं कृतवान् । विश्वनाथः रति-आदि-भावनाभिः सह सहृदय-आश्रय-वियोगे अधिकं बलं दत्तवान् यथा हनुमानः समुद्रे कूर्दने उत्साहितः अस्ति, परन्तु सामान्यीकरणस्य कारणात् स्वस्य व्यक्तिगतं भावं त्यक्त्वा दर्शकः स्वं हनुमतः अविच्छिन्नं मन्यते तथा समुद्रे कूर्दनसम्बद्धं उत्साहं अनुभवति, तस्य अनुभवेन च सुखं अनुभवति।

पण्डितराज जगन्नाथस्य अपि विश्वासः आसीत् यत् सहृदयः पुनः पुनः काव्य-नाटकस्य ध्यानं करोति यस्य कारणात् भावनाः, भावाः इत्यादयः सरलाः भवन्ति । सामान्यीकरणं च मिलित्वा च व्यञ्जनाख्येन अलौकिककर्मणा सहृदयस्य हृदये यत् आनन्दः आसीत् तस्मात् अज्ञानस्य आवरणं हरति। अज्ञानस्य विनाशमात्रेण सहृदयः स्वस्य परस्य सीमाभ्यः उत्तिष्ठति, स्वस्य व्यक्तिगतरूपं त्यक्त्वा स्वस्य वास्तविकं सुखं अनुभवति । एवं स्वात्मनः रसस्य च भेदः नास्ति।

अत्र मनसि स्थापयितुं महत्त्वपूर्णं यत् काव्यविषयः विशेषः, न तु सामान्यः । एतस्य पात्रविशेषस्य माध्यमेन कविः पिता, पुत्रः, पतिः, पत्नी, मित्रं, शत्रुः इत्यादयः विशेषरूपाणि चित्रयति परन्तु सामान्यीकरणं विशेषं सामान्यं करोति। सहृदयस्य हृदयं येन सह अभिज्ञानं प्राप्नोति। सहिदायतबलेन काव्यनाटके मग्नः भूत्वा स्वभावविशेषान् अपि विस्मरति । एवं प्रकारेण कविः, सहृदयः, पात्राणि, भावाः सर्वे सामान्यीकृताः भवन्ति । रामसीतायाः शिवपार्वतीयाः वा लोकप्रियरूपमपि विस्मृतं भवति। तेषां भावनानां सामान्यीकरणेन ते अस्माकं स्वकीयानां सहानुभूतिभावनाः भवन्ति । एवं प्रकारेण सहृदयः स्वस्य भावानाम् अनुभवकः भवति न तु अन्यस्य भावानाम् । एषः अनुभवः अपि व्यञ्जनरूपेण आगच्छति। सहृदया य एवं करोति, न किमपि प्रयत्नः करणीयः। यथा मेघानां आवरणं निष्कासितमात्रेण सूर्यः स्वस्य मूलरूपेण बहिः आगच्छति, तथैव राजोगुण-तमोगुणयोः प्रभावात् तस्मिन् स्वार्थस्य परकीयाः च भावानाम् आवरणं दृढीकरणस्य कारणेन दूरं भवति सत्त्वगुणस्य च आनन्दस्य रसः स्वयमेव तस्मिन् प्रादुर्भवति चेतनायां च व्यज्यते।

8.5 नाट्यसामान्यीकरणे गुणाः (साधरणिकारणम्)

- (1) नाटकं दृष्ट्वा वा काव्यपठनेन वा मानवहृदये गहनः प्रभावः भवति तदा एव राजोगुणस्य तमोगुणस्य च आवरणं तस्य आत्मातः सद्यः दूरं भवति तथा च मनसि सत्त्वगुणः प्रबलः भवति।
- (2) यदा सत्त्वगुणं बलवन्तं भवति तदा सहृदयस्य मनः लौकिकरागद्वेषरहितं भूत्वा स्वच्छदर्पणं भवति। जलवत् शुद्धो भवति। अथ हृदि रसस्य अलौकिकं आनन्दम् अनुभवति। स्फुटदर्पणे प्रतिबिम्बमिव ।
- (3) सहृदयस्य मनसः स्थितिः सामान्या भवति।
- (4) सत्त्वगुणस्य बलात् तस्मिन् समये हृदयं संसारात् स्वं दूरीकृत्य नाटकस्य काव्यस्य च विविधपक्षेषु लीनतां प्राप्तुं शक्तिं प्राप्नोति। तस्य मनः समाहितं भवति योगिनः मनः इव। यथा योगी एकाग्रचित्तावस्थायां संसारं विमुखीकृत्य हृदि स्वतः पृथक् ईश्वरं साक्षात्करोति, तथैव सहृदयपुरुषः स्वतः विरक्तं आनन्दं हृदये अवगच्छति।
- (5) रसः निरन्तररूपः । रसानुभूतेः अखण्डतायां हृदयस्य चौतन्यस्य सम्पूर्णं अवशोषणं भवति; विभवस्य, अनुभवस्य, व्याभिचार्यस्य च भावनायाः पृथक् अनुभवाः पृथक् न अपितु एकीकृताः सन्ति तथा च तस्मिन् परिमाणस्य वा पदस्य वा भेदः नास्ति।
- (6) यदा हृदयं काव्यस्य पात्रैः सह सम्पूर्णतया निमग्नं भवति, तदा तत् तटस्थत्वस्य भावात् मुक्तं भवति, न तु आत्मनः। अतः तस्मिन् काले रसानुभवं विहाय अन्यत् ज्ञानं नास्ति।
- (7) काव्यात् सर्वेषां अवर्णनीयं सुखं न लभते। अस्य कारणं यत् प्रेमादीनां कामं सूक्ष्मसंस्कारं वा विना रसः नास्ति। एषः कामः जन्मनः परं जन्मसंस्कारैः प्रकटितः भवति ।

सामान्यीकरणं न कस्यचित् एकस्य रसघटकस्य अपितु विविधप्रकारस्य भवति, यस्य अन्तर्गतं अलम्भनः, उद्दिपनः, अनुभावः, सञ्चरी भावः च सर्वे समाविष्टाः सन्ति । विभावादिसामान्यीकरणद्वारा सहृदयस्यापि सामान्यीकरणं भवति। एवं प्रकारेण सामान्यीकरणविषयोऽपि सहृदयः । सरलैः शब्दैः सहृदायतस्याभावे सामान्यीकरणप्रक्रिया न सम्भवति सामान्यीकरणाभावे च रसानुभवः न सम्भवति इति वक्तुं शक्नुमः ।

पाठगत-प्रश्नाः 8.3

1. सर्वप्रथमं सामान्यीकरणस्य उल्लेखं केन कृतम् ?
2. सामान्यीकरणस्य आवश्यकता किमर्थम् आसीत् ?

टिप्पणी

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

3. तन्मायत (विसर्जन) किम् ?
4. भट्टनायकस्य मते केन माध्यमेन व्यापारसामान्यीकरणं भवति ?
5. किं केवलं विभवदी इत्यादयः सामान्यीकृताः भवन्ति ?
6. सहृदयसामान्यीकरणेन किं ज्ञायते ?
7. के आचार्यः सामान्यीकरणस्य द्वौ स्तरौ स्वीकुर्वन्ति ?
8. आचार्य अभिनवगुप्त के अनुसार सामान्यीकरण लिखे।
9. सहृदयसामान्यीकरणं कथं सम्भवति ?
10. सामान्यीकरणाभावे सहृदयः सुखं भोक्तुं शक्नुवन्ति वा ?
11. सामान्यीकरणस्य सहृदयस्य च कः सम्बन्धः ?
12. जगन्नाथः किं सामान्यीकरणं स्वीकुर्वति ?
13. परेभ्यः स्वस्य सीमानां त्यागात् सहृदये अविद्यानाशात् वा कः आनन्दः भवति?

किं भवता ज्ञातम्

- सहृदयस्य सामान्यार्थः समानहृदयस्य व्यक्तिः अर्थात् सहृदयः कविना वा नाटकेन सह तादात्म्यं स्थापयित्वा भावानाम् अनुभूतिम् कर्तुं समर्थः व्यक्तिः भवति।
- मनसः सजीवता, आत्महृदयसञ्चारस्य योग्यता, अवर्णनीयभक्तिविकासस्य क्षमता इत्यादयः सहृदयस्य योग्यताः सन्ति। एतानि सहृदयस्य लक्षणानि अपि वक्तुं शक्यन्ते । येन साधारणदर्शकात् पाठकात् वा सहृदयः विशेषः भवति। एवं प्रकारेण काव्यस्य अभ्यासं कृत्वा काव्यस्य आनन्दं लभते संवेदनशीलः, सक्षमः, प्रतिभाशाली च व्यक्तिः सहृदयः इति उच्यते ।
- रसस्य सहृदयेन सह निकटः पूरकसम्बन्धः अस्ति। नाटकस्य मुख्यं उद्देश्यं रसप्राप्तिः सहृदयः च रससम्बद्धः ।
- सामान्यीकरणद्वारा विभावादिविशेषः नष्टः भवति, ते च साधारणाः दृश्यन्ते, रुचिविषयाः च भवन्ति । नाटकेन प्रस्तुतस्य विषयस्य सम्बन्धे सामाजिकस्य व्यक्तिगतः आसक्तिः असम्बद्धः वा मित्रशत्रुः उदासीनभावनाभ्यः मुक्तः वा दृश्यते अयं वस्तुनः व्यक्तितः विच्छेदः तस्य वस्तुनः सामान्यीकरणम् ।

- आचार्य भट्टनायकः सर्वप्रथमं सरलीकरणस्य विषये चिन्तितवान् ।
- विभावादिना सह सामान्यीकरणं सहृदयस्य अपि भवति। सहृदयाभावे सामान्यीकरणं निरर्थकं सामान्यीकरणाभावे च रसः निरर्थकः ।

पाठान्त प्रश्नाः

1. सहृदया इति किम् ?
2. सहृदयत्वसामर्थ्यं विस्तरेण व्याख्यातव्यम्।
3. रसस्य सहृदयस्य च सम्बन्धं उदाहरणद्वारा व्याख्यातव्यम्।
4. सामान्यीकरणं व्याख्यातव्यम्।
5. सामान्यीकरणस्य हृदयस्पर्शानां च मध्ये तादात्म्यस्य भूमिकां व्याख्याय तयोः सम्बन्धे प्रकाशं क्षिपतु।
6. आचार्य अभिनवगुप्तस्य मते सहृदयसामान्यीकरणसम्बन्धः कः?
7. सहृदयः सामान्यीकरणं च रसस्य अत्यावश्यकं तत्त्वं सिद्धं कुरुत।
8. प्रस्तुतग्रन्थेन सहृदयं, सामान्यीकरणं, रसः च भवतः कृते कथं ग्राह्यः भवति इति विषये लिखत।

पाठगतप्रश्नस्य उत्तरम्

8.1

1. समहृदयम्
2. काव्यनाटकादिभ्यः सुखं प्राप्तुं सामर्थ्यं यस्य सः सहृदयः भवति।
3. कविसंवेदनसमो भूत्वा सोऽपि सहृदयः।
4. न
5. लौकिकविषयाणां प्रेक्षकाणां श्रोतृणां च विपरीतम् सहृदयव्यक्तिः परिष्कृतरसयुक्तः व्यक्तिः भवति, यस्य उज्ज्वलत्वात्, कल्पनाशीलत्वेन, कोमलहृदयत्वेन च नाटकीयविषयाणां ग्रहणक्षमता भवति

टिप्पणी

रससूत्रविमर्शम्

टिप्पणी

6. न
7. रसिका
8. समनस प्रेक्षक
9. मनसः सजीवता, आत्महृदयसञ्चारस्य योग्यता, अवर्णनीयभक्तिः विकसितुं क्षमता
10. कोमलहृदयम्
11. यत् एकेन ज्ञातं तत् अन्यः व्यक्तिः यथावत् अनुभवितुं शक्नोति।
12. न
13. कविना यद् वस्तु वर्णयते, साहृदया तस्मिन् वर्णने एतावत् मग्नः भवति यत् तस्मात् परं किमपि ज्ञानं नास्ति।
14. अवशोषणावस्थायां वा तादात्म्ये वा कवीनां मनोभावभेदाः लुप्ताः भवन्ति।
15. यः सन्तोषस्य अधिनियमं दृष्ट्वा तृप्तिं अनुभवति, शोकेन शोकेन, क्रोधेन क्रोधेन, भयेन भयेन च अनुभवति, सः नाटके प्रदर्शनं दृष्ट्वा महान् प्रेक्षकः (प्रेक्षकः) इति मन्तव्यः।

8.2

1. एषा प्रक्रिया स्वादिष्टव्यञ्जनानां अनुभवसदृशी भवति। यथा - कुशलः पाककर्ता धान्यशाकादिभ्यः मसाला, लवणं, शर्करा, असफेतिदा, दधि इत्यादीनि विविधानि सामग्रीनि मिश्रयित्वा स्वादिष्टानि व्यञ्जनानि सज्जीकरोति तथा च भोजनार्थी तस्य अम्ल-मधुर-कटु-रसानाम् अनुभवं कृत्वा आनन्दं लभते। नता कुशलः पाककर्ता इव अस्ति। स्थायिभावनाः शाकभोजनादिवत् विभवादीनि मसालादीनि भवन्ति ये अन्नं परिष्कृतयन्ति। सहृदयः भक्षक इव शृङ्गारः मधुर-कटु-आदी-रसाः इव। काव्यस्य आस्वादनस्य आनन्दः तेषां रसस्य आनन्दस्य समः।

2. न

3. अनुकर्य - कविः येषां लोकपात्राणां वर्णनं करोति ते 'अनुकर्य' इति उच्यन्ते। यथा ख रामायणस्य रामः, अभिज्ञानशकुन्तलस्य दुष्यन्तः, शकुन्तला, कण्वा इत्यादयः पात्राणि सन्ति, एतेषां नाटेन (।बजवत) अनुकरणं कर्तुं समर्थत्वात् अनुकर्य इति उच्यते।

अनुकर्तः (अनुकरणकर्ता) - नाटकस्य प्रदर्शनकाले वास्तविकदुष्यन्तः, शकुन्तला,

टिप्पणी

कण्वा इत्यादयः मञ्चे न वर्तन्ते, परन्तु तेषां वेषभूषां व्यञ्जनानां च अनुकरणं कुर्वन् अभिनेता मञ्चे उपस्थितः भवति । आदिपात्रत्वेन अभिनयेन नटः अनुकर्तः (अनुकरणकः) इति उच्यते ।

सहृदया - नाट्यगृहे उपस्थिताः सहृदयदर्शकाः एव अनुकरणकर्तुः प्रदर्शनं पश्यन्तः रसस्य अनुभवं कुर्वन्ति । अतः रसानुभवः सहृदयप्रेक्षकस्य सम्बन्धी भवति। कविः तस्य कृते नाटकं रचयति, नटः च तस्य प्रीतिं कर्तुं नाटकं मञ्चयति ।

4. स्थायी भवस्य समता

8.3

1. भट्टनायके
2. सानुभूतेः कृते
3. तन्मायत, अवशोषण
4. आम्
5. सामान्यीकरणस्य सहृदयेन सह प्रत्यक्षः सम्बन्धः अस्ति। केवलं साहत्रिदयपुरुषस्य रसभावना भवति।
6. भट्टलोल्लटा तथा शङ्कुक
7. सामान्यीकृते सहृदयः विभावादिकालावकाशसीमात् परं गच्छन्ति।
8. न
9. भट्टनायकः
10. सदरानिकरन्

माड्यूल-4

भारतीयनाटकानां परिचयः

अस्मिन् माड्यूले पूर्व दत्तस्य सैद्धान्तिकपक्षस्य अनुप्रयोगः भारतीयनाटकानां प्रमुखनाटकानां चयनं कृत्वा शिक्षिकाणां समक्षं प्रस्तुतः अस्ति।

9. प्रतिमनाटकम्
10. नागानन्दः
11. कुंदमाला
12. भारतदुर्दशा